

Vattenkraft, dammar och demokrati

Begrepp och företeelser med gamla anor

Vattenkraften har gamla anor och man vet idag att tekniken användes av kulturer långt före vår tideräkning. Användning av vattenhjul finns dokumenterad över tre årtusenden tillbaka i Kina och Främre Orienten. I grekiska och romerska texter från ca 100 år före Kristus finns vattenhjul beskrivna. I övriga Europa har vattenhjul använts i över 1500 år. Vattenturbinerna i dagens moderna kraftverk är något av en utvecklad form av det ursprungliga vattenhjulet. (www.irn.org)

Även demokrati har som företeelse en lång historia. Demokrati kommer från grekiskans demos och kratein, vilket betyder folk respektive härska. Översatt betyder demokrati folkstyre med innebörd att den yttersta makten tillhör alla medborgare i samhället. Demokratins grundtanke är, med andra ord, att alla skall ha lika stort inflytande över de gemensamma besluten. För redan 2500 år sedan lanserade Aristoteles nedan schematiska bild av demokratisynen.

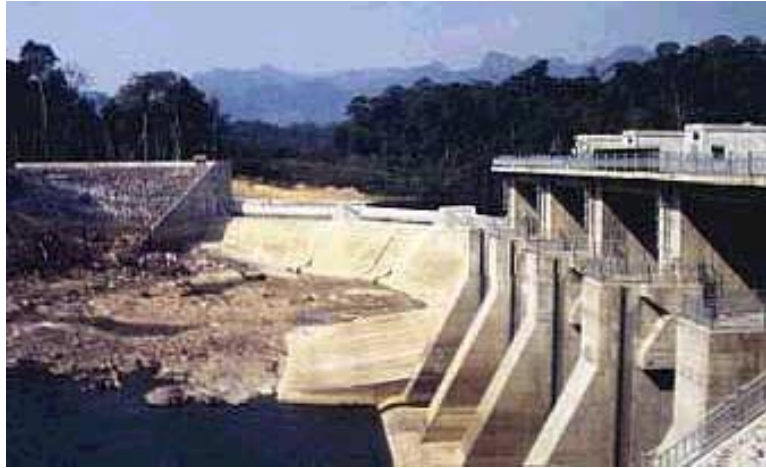

(Hemgren 2001)

Innebörden av vattenkraft och demokrati

Demokrati kan i mångt och mycket sägas handla om val och alternativ som ett samhälle med dess invånare ska ta ställning gentemot. Det finns olika former för hur demokratin kan appliceras, däribland den direkta och representativa formerna, men utgångspunkten i alla sammanhang är delaktigheten av medborgarna. Enligt Robert A Dahl, politisk filosof, karakteriseras den demokratiska beslutsprocessen av fem kriterier som tillsammans utgör en samling nödvändiga villkor för en fungerande process. **Medborgarskap för alla av sammanslutningens vuxna medlemmar**, ingen får uteslutas. **Kontroll över dagordningen** i syfte att alla medborgare själva har rätt att avgöra vilka frågor denna ska omfatta. **Effektivt deltagande** i bemärkelsen att alla har lika möjligheter att göra sin ståndpunkt känd samt att ta upp frågor på dagordningen. **En medborgare - en röst**, vilket innebär att när beslut i frågan tas har var och en lika inflytande, och det är medborgarnas ställningstagande vid detta tillfälle som faller utslaget. **Upplyst förståelse** i meningen att var och en har lika möjligheter att komma underfund med vad som ligger i hennes eller hans intresse. (Dahl, 1999)

När man talar om vattenkraft i dagens samhälle skiljer den sig dock i många hänseenden från den ursprungliga formen. Framför allt innebär vattenkraft, i vår samtid, ett mer storskaligt nyttjande av vattenresurser med en större påverkan i dess omgivning. Det är främst under den senare delen av 1900-talet som utvecklingen har varit som kraftigast. I världen finns idag över 45 000 stora dammar (stor damm = fördämningen är minst 15 meter hög). Damarna har dränkt en yta på 400 000 kvadratkilometer (Sveriges yta är 450 000 kvadratkilometer) vilket är 0,3 procent av jordens yta, ofta f.d. bördiga jordbruksområden och viktiga våtmarker som tillhör världens näst artrikaste ekosystem, det strömmande vattnet. (www.snf.se)

Theun Hinboun, Laos (www.irn.org)

De flesta vattenkraftsbyggnationer innebär stora förluster av naturresurser och belastningar på ekosystem. En annan konsekvens av vattenkraftverk och dammar är de enorma påfrestningar på kulturer, samhällen och levnadsförhållanden i dess omgivning. Enligt beräkningar har minst 30 och kanske ända upp till 60 miljoner människor (www.snf.se), främst i länder i Syd, förflyttats från sina hem för att ge plats åt dammar. Det är i de flesta fall ovanligt att de berörda får möjlighet att delta i beslutsprocessen eller över huvud taget få tillgång till adekvat information om projektet. Dessutom är det vanligt att kompensation för de förluster som uppkommit i samband med tvångsförflyttningen har varit relativt ofullständiga eller helt och hållet uteblivit. Vattenkraft kan förvisso innebära bättre tillgång till energi och dammar kan eventuellt förbättra bevattningstekniker och ge möjligheter till fiskeodling. Dock är det relativt sällan som de drabbade människorna kan dra nytta av de positiva effekterna. Nedan följer några exempel av vattenkraftsprojekt som genomförts eller kommer att byggas och hur dessa i ett eller annat avseende kan anses vara bristande när det gäller demokratiska processer samt respekt för de mänskliga rättigheterna och ekosystem.

Narmada, Indien

På Narmadafloden i nordvästra Indien planeras över 3200 dammar att byggas, vilka även till viss del genomförts. Om detta blir en realitet kommer närmare 2,5 miljoner människor, varav många tillhör olika ursprungsbefolkningar, att tvingas flytta från sina marker. Den största dammarna, Sardar Sarovar-dammen, har redan påbörjats och kommer vid sitt färdigställande har dränkt 320 000 människors hem. (www.narmada.org)

Överlag står det oklart i vilken omfattning kompensationer och ersättningsmark kommer att utdelas och, i vissa områden, om det över huvud taget kommer att utgå något. I en delstatsregion har man till och med konstaterat att det inte finns tillräckligt med mark att kunna erbjuda de dränkta byarnas befolkning. Istället erbjuds kontant ersättning utifrån låga värderingar av den förlorande marken. Dock utbetalas inte pengar, vilket det enligt lagen borde, förrän de drabbade undertecknat invecklade kontrakt vilka innebär att de måste anlita och arvoda "goda män", i statligtjänst, en problematisk process för icke läs- och skrivkunniga. (www.narmada.org/sardarsarovar.html)

Miloon Kothari, utsänd av FN:s kommission för mänskliga rättigheter, genomförde sommaren 2001 en resa i Narmadadalen för att undersöka hur verkligheten hade utfallit vad gäller ersättning av mark och levnadsförhållanden för de drabbade. Vid ett tillfälle besökte han omgivningarna av Sardar Sarovar-dammen och fann stora brister i regeringens agerande på en rad områden. Bland annat att de indirekt drabbade från cirka 104 byar inte ersatts för uppkomna förluster, att de direkt drabbade ersatts bland annat med delvis obrukbar mark och låga monetära kompensationer som omöjliggjort byggande av nya hus, att ersättningsmarkerna, på de ställen de erbjudits, saknat tillgång till dricksvatten, bevattningsmöjligheter och byggnadsmaterial. (www.narmada.org/sardarsarovar.html)

Pak Mun, Thailand

Mekongfloden i Sydostasien är ett av världens artrikaste ekosystem, dess värre är även regionen och dess enorma vattenresurser hårt exploaterade. Pak Mun dammen finns vid ett av flodens viktigaste biflöden, Munfloden. Dammen är Världsbanksfinansierad och är troligtvis en av de mest uppmärksammade vattenkraftsprojekten någonsin. Dels då dammen har varit ett misslyckande när det gäller måluppfyllelse och inneburit stora sociala och ekologiska påfrestningar. Dels för att dammen, och dess motståndsrörelse bestående av drabbade bybor, varit en symbol, världen över, för kampen mot fler storskilliga dammprojekt

Enligt beräkningar gjorde av en thailändsk miljöorganisation, TERRA, har uppemot 20 000 människor drabbats av allvarliga försörjningssvårigheter på grund av minskade fiskstammar på båda sidor av reservoaren. I en del av världen i vilken fisk är den huvudsakliga proteinkällan för befolkningen. Dessa utslag fann även Världskommissionen om Dammar (WCD) i sin utvärdering av Pak Mun dammen. WCD menar i sin rapport att fiskefångsterna uppströms dammen hade minskat med 60-80 procent, vilket resulterat i en ekonomisk förlust för byborna på närmare 1,4 miljoner dollar. Rapporten fastslår även att 56 fiskarter har försvunnit sedan dammens färdigställande.

Även vad gäller ekonomiska faktorer påvisar WCD att Pak Mun varit något av ett misslyckande. Dammen var menad att generera 136 megawatt men lyckas bara åstadkomma omkring 40 megawatt under månader med hög energiefterfrågan. Pak Mun skulle utgöra ett så kallat "multi purpose project", det vill säga ha flera funktioner. Utöver energiframställning skulle bevattningsmöjligheter beredas, dock blev det aldrig så vilket även konstateras i WCD:s rapport. Slutligen konstateras WCD att dammen troligtvis aldrig hade byggts om det verkliga utfallet hade tagits med i de ekonomiska kalkylerna. (www.dams.org)

Bujagali Dammen, Uganda

Bakom projektet står bland annat ett amerikanskt företag, AES, världens största enskilda energiproducent men även Skanska kommer att vara delaktiga i byggnationen.. Den totala kostnaden kommer att uppgå till 520 miljoner dollar, vilket kommer att finansieras genom investeringar av AES och lån från bland annat Världsbanken och Afrikanska Utvecklingsbanken. Exportkreditnämnder från ett antal länder är även inblandade. (Pottinger, 2002-01-04)

Kontraktet mellan AES och den ugandiska regeringen innebär att verksamheten överlämnas till landet efter 30 år. Dess för innan skall regeringen betala 100 miljoner dollar årligen till AES, oavsett hur mycket energi som produceras. Ett väldigt högt belopp med tanke på att det råder en viss osäkerhet om dammen verkligen kommer att producera kalkylerad mängd energi på grund av vattentillgången. Inte nog med att projektet visat sig innebära stora ekonomiska risker för Uganda, dammen kommer att påverka tusentals människor samt värdefulla markområden. Projektet kommer även att förstöra "Bujagali Falls", ett populärt turistmål i Uganda för så kallad "whitewater rafting", vilket utgör en viktig inkomstkälla för lokalbefolkningen. (Pottinger, 2002-01-04)

I nuläget har tre procent av landets befolkning tillgång till det nationella elnätet, frågan är om dammen kommer innebära några större förändringar för en majoritet av befolkningen. Världsbanken beräknar att elektricitetspriset kommer att hamna på ca 10.5 cents US per KWh. Frank Muramuzi från Ugandas National Association of Professional Environmentalists menar att detta är en oerhört hög kostnad då medelinkomsten per capita är omkring 300 dollar per år. (www.irm.org)

Undersökningar angående alternativa energiformer var i många avseenden icke tillfredställande, detta trots att Uganda har goda möjligheter att utveckla geotermisk energiproduktion. Undersökningar som genomfördes ansvarade ett amerikanskt bolag för med stora intressen inom dammindustrin. Experter inom geotermilogiområdet anser det finnas potential att utveckla denna teknik till ett konkurrensmässigt pris och definitivt med mindre omfattade sociala och ekologiska konsekvenser.

Theun Hinboun, Laos

Theun Hinboun färdigställes 1998 och ägdes under de första tre åren till 20 % av ett nordiskt kraftbolag, Nordic Hydropower. Bolaget bestod av svenska Vattenfall AB och dess norska motsvarighet Statkraft som delat upp ägarandelen lika. Lika stor andel äger det thailändska statligt ägda energibolaget MDX/GMS Power. De övriga 60 % ägs av det statliga bolaget Electricite du Laos. Det gemensamma bolagsnamnet för ägarna är Theun Hinboun Power Company (THPC). Den första miljökonsekvensbeskrivningen (MKB) för Theun Hinboun finansierades av NORAD (den norska motsvarigheten av Sida) och genomfördes 1993 av det norska konsultföretaget Norconsult¹. Ena halvan av Nordic Hydropower, Statkraft, är delägare av Norconsult. (Dahlbom & Nurkaala, 2000)

Slutsatserna i MKB:en var att inga människor skulle påverkas så mycket att en förflyttning skulle bli nödvändig, och därmed skulle heller inga kompensationer komma i fråga. Miljön i regionen skulle inte påverkas negativt utan snarare påvisades en förbättring av de nuvarande förhållandena. Bland annat skulle fiskpopulationen komma att öka på grund av att vattennivån uppströms om dammen skulle höjas. Den enda negativa effekten som konsulterna kommit fram till var att floden skulle torrläggas nedströms om dammen under vissa delar av året. Miljökonsekvensbeskrivningen för projektet fick dock genomgående hård kritik. Bland annat då konsulterna underlätit sig att tillfråga och informera lokalbefolkningen om projektet. Dessutom var den bristande vad gäller aspekter som vattenkvalitet och fiskets produktion, fiskarnas förflyttningar samt transporter av material och sediment. (Usher (red), 1997)

Den omfattande kritiken mot rapporten ledde till att NORAD beställde en ny utredning 1994. Denna gång gick uppdraget till Norplan. Den nya miljökonsekvensbeskrivningen, som blev klar 1995, kritiserade Norconsults rapport och beskrev flera allvarliga konsekvenser av dammen som inte tidigare uppmärksammats. För det första hade lokalbefolkningen ingen vetskap om de planerade förändringarna och att informationen inte varit tillgänglig på laotiska. För det andra kommer fiskbeståndet att påverkas negativt. För det tredje kritiserades den första MKB:n för att den lämnat missvisande uppgifter angående de hotade djurarterna i området. Norplans rapport kom dock ett år efter det att bygget hade påbörjats och togs därmed inte med som en del av beslutet kring kraftverkets vara eller icke vara. (Dahlbom & Nurkaala, 2000)

Demokrati och vattenkraft - går det att förena?

Avsaknaden av demokratiska beslutsprocesser och villkor i samband med dammbyggnationer är påtaglig. Ovan exempel är enbart ett axplock från världens alla vattenkraftprojekt och listan vad gäller bristande demokratiska processer kan göras lång. Problemet är uppenbarligen mycket komplext, såväl vad gäller inblandade aktörer som omfattning och orsakande faktorer. Den mest påtagliga faktorn är genomgående bristen av det medborgliga deltagandet. Begreppet i sig kan kännas relativt abstrakt men är, som tidigare påvisats, den viktigaste beståndsdel i en fungerande demokrati. Hur denna delaktighet ska utformas kan inte lösas genom några generella verktyg utan är något som bör tas fram utifrån varje unikt fall.

Även om man måste ta i beaktande att många av de berörda länderna är förhållandevis novisa vad gäller demokrati så är det inte alla gånger som de demokratiska villkorens praktisering eller inte hänger på inhemska aktörer. De berörda regeringar spelar förvisso en relativt avgörande roll i processen men är å andra sidan oftast inte de aktörer med störst inflytande. Världsbanken, olika regionala utvecklingsbanker, exportkreditnämnder, biståndsorgan och inte minst företag av västerländskt ursprung, med flera, är viktiga aktörer i sammanhanget. Många gånger så pass betydelsefulla att deras medverkan i projektet är en förutsättning för ett genomförande.

Det är viktigt att inte låta diskussionen avstanna vid att enbart beröra själva delaktighetsfasen. En demokratiseringsprocess innebär också att beslutsfasen utgår ifrån en värdeneutral grund från vilken de inblandade aktörer, genom lika rätt till deltagande, får möjlighet att uttrycka sin åsikt. Utifrån denna holistiska utgångspunkt kan därefter ett beslut fattas. En viktig del av denna utgångspunkt är frågan om det över huvud taget är nödvändigt att bygga ett vattenkraftverk. Beslutet ska delvis vara en jämförelse med förväntade

positiva respektive negativa konsekvenser men analysen bör även innefattas av tänkbara alternativ, och en analys av mer framtida förhållanden. En nödvändighet för att ett korrekt beslut ska kunna fattas är att alla aktörer fått tillräcklig information och att denna tagits fram och förmedlats på ett korrekt sätt. Tyvärr visar verkligheten ofta på den direkta motsatsen. Subjektiva konsultbyråer, korrupta sammanslutningar och alltför optimistiska ekonomiska kalkyler på vattenkraftsverkets kostnader och kapacitet sätter ofta stopp för den fullständiga demokratiska processen.

Vattenkraftproblematiken och bristen av demokrati handlar även ytterst om utveckling. Som trenderna förhåller sig nu byggs de flesta vattenkraft i länder i Syd, med syfte att på ett eller annat sätt öka den ekonomiska aktiviteten i landet, bereda möjligheter för utländska investeringar och bekämpa fattigdom med inblandning av biståndsorgan, utvecklingsbanker och exportkreditnämnder. Att ifrågasätta deras inblandning handlar inte om motsätta sig utveckling i dessa länder utan snarare en önskan om att skapa en utveckling som främjar ett hållbart samhälle och dialog som innefattar alla medborgare. Erfarenhet visar dessutom att vattenkraft som "utvecklingsprojekt" sällan gynnar en majoritet av befolkningen i frågan om bättre levnadsförhållanden. En viss "utveckling" behövs i de berörda länderna men den kan dock inte ske på bekostnad av demokrati, mänskliga rättigheter och ekosystem. Ovan aktörer är viktiga i sammanhanget men borde spela en tydligare roll när det gäller vägledning i beslutsprocesser och framtagning av alternativa energiformer.

Jag tror synnerligen att processen kring vattenkraftbyggnationer kan demokratiseras utan större implikationer, inte minst genom att de inblandade aktörerna följer World Commissions on Dams riktlinjer angående bättre planering och genomförande av dammprojekt. Först och främst, som tidigare framfört, bör dock frågan ställas om fler storskaliga vattenkraftverk över huvud taget ska byggas, och om inte resurserna borde satsas på alternativa energiformer av mindre skadlig karaktär.

Stockholm 2002-01-07

Caroline Dahlbom

Källor:

International Rivers Network, www.irn.org

TERRA, www.terraer.org

Svenska Naturskyddsföreningen, www.snf.se

The Friends of River Narmada, <http://www.narmada.org/sardarsarovar.html>

Världskommissionen om dammar, www.dams.org

Dahl Robert A, 1999, *Demokratin och dess antagonister*, Ordfront

Demokratins ABC, www.demokrati.com

Hemgren, Göran, Ordfront magasin, 11/2001

Usher Danaiya, Ann, 1997, *Dammar som bistånd*, Svenska Naturskyddsföreningen, Stockholm.

Dahlbom, Caroline, Nurkaala, Maarit, 2000, *Vattenfalls inblandning i Theun Hinboun i Laos*, Mälardalens Högskola

Pottinger, Lori, personligt meddelande, 2001-01-04